

„Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!”

TANULMÁNYOK
HERMANN RÓBERT
60. SZÜLETÉSNAJPA
TISZTELETÉRE
II.

© Havasné Berek Tünde, Lajtai László, Lázár Balázs, Ligeti Dávid, Makkai Béla,
Mészáros Kálmán, Mohácsi Zoltán, Molnár András, Nagy-L. István, Németh Balázs,
Oross András, Orosz László, Pászti László, Pelyach István, Pete László, Pollmann Ferenc,
Ravasz István, Réfi Attila, Reisz T. Csaba, Ress-Wimmer Zoltán, Reszegi Zsolt,
Rosonczy Ildikó, Ságvári György, Sallay Gergely Pál, Schwarczwölder Ádám, Seres István,
Solymosi József, Somogyi Gréta, Süli Attila, Szabó Péter, Szakály Sándor,
Számvéber Norbert, Szávai Ferenc, Tilcsik György, Tóth Dominik, Tóth Ferenc,
Tóth Orsolya, Tóth Péter András, Tóth Zsolt, Ujváry Gábor, Varga Imre,
Veszprémy László, Vizi László Tamás, Zachar Péter Krisztián, Zakar Péter,
Závodi Szilvia, Zinner Tibor, 2023

© HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2023
© HM Zrínyi Nonprofit Kft. – Zrínyi Kiadó, 2023

All rights reserved. Minden jog fenntartva.

Szerkesztette
Medgyesy Zsófia és Pászti László

A szerkesztésben közreműködött
Mészáros Kálmán, Sallay Gergely, Solymosi József, Závodi Szilvia

A borítót Szikits Péter fotójának felhasználásával tervezte
Szabó Emese

A hátsó borítón válogatás 1848–1849-es iratokból
(HM HIM Hadtörténelmi Levéltár 14/49, 23/447, 52/179;
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára R 32 No 2790-1)

A kiadásért felel

Dr. Tölg László ezredes, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka
Kulcsár Gábor ügyvezető, HM Zrínyi Nonprofit Kft.
Dr. Hajdú Ferenc, a Zrínyi Kiadó vezetője

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
ISBN 978-963-519-015-7 Ö
ISBN 978-963-519-017-1

HM Zrínyi Nonprofit Kft. – Zrínyi Kiadó
ISBN 978-963-327-920-5 Ö
ISBN 978-963-327-922-9

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Lajtai L. László:</i> Politika és közvélemény • Hunfalvy Pál 1848–1849-es politikai publicisztikájáról	7
<i>Lázár Balázs:</i> Julius Haynau tábornaszernagy instrukciója a magyarországi újoncozásról	21
<i>Ligeti Dávid:</i> „Európa kozákká leszen” • Az öreg Kossuth és az oroszok	29
<i>Makkai Béla:</i> Megközelítések a dualista korszak „határon túli” magyar sajtójához	37
<i>Mészáros Kálmán:</i> Görgey Boldizsár 1707. évi naptári feljegyzései	47
<i>Molnár András:</i> Meszlényi százados esete a zalai népfelkelőkkel • Rögtönítélő bíraskodás Keszthelyen 1849 júliusában	65
<i>Nagy-L. István:</i> A francia háborúk magyarországi tábornokainak nemzetisége	75
<i>Németh Balázs:</i> A sorgyalogság szabályzat szerinti lőtéri tűzfegyveres kiképzésének sajátosságai az 1848–1849. évi szabadságharc idején	85
<i>Oross András:</i> Magyarországi várak katonai objektumként való megszüntetése II. József idején	99
<i>Orosz László:</i> A keresztény kurzus létrejöttének hazai német vonatkozásai	111
<i>Pásztai László:</i> A '48-as honvéd hatfontos gyalogüteg létszáma	119
<i>Pelyach István:</i> Görgei Artúr és Damjanich János • A szabadságharc két legendás alakjának első találkozása	127
<i>Pete László:</i> Veszélyes elemek? • A szegedi olasz foglyokról	139
<i>Pollmann Ferenc:</i> Ha békét akarsz: foglald el Belgrádot? – avagy Hötzendorfi Konrád kapitális bűne	147
<i>Ravasz István:</i> Mars rátelepszik Tündérországra • A magyarországi harcok kezdete 1944-ben	155
<i>Réfi Attila:</i> Ulmtól Isaszegig • Alfred zu Windisch-Grätz herceg élete és katonai pályafutása	165
<i>Reisz T. Csaba:</i> „Salva parva Romuli nepos!” • Identitástudat és helynévadás	173
<i>Ress-Wimmer Zoltán:</i> A '48-as honvéd, a szabadságharc emlékezetének ápolója	189
<i>Reszegi Zsolt:</i> A m. kir. 107. honvéd utászszázad részvétele a „Levente I.” fedőnevű vállalkozásban	201
<i>Rosonczy Ildikó:</i> Orosz festők művei az 1849. augusztus 13-ai fegyverletételről.	215
<i>Ságvári György:</i> Egy „derék magyar katona megérdemlett dicsérete” és elmarasztalása	227
<i>Sallay Gergely Pál:</i> „Utolsó tulajdonosa Frigyes fhg volt” • A Mária Terézia Katonai Rend nagykeresztjének csillaga a Hadimúzeumban	237
<i>Schwarzwölder Ádám:</i> A szarajevói „szerencse” • Dóczy Lajos levele Kónyi Manóhoz, 1914. július 8.	245
<i>Seres István:</i> Rózsa Sándor és Guyon Richárd	253

<i>Solymosi József</i> : A munkácsi statusbörtön foglyai, avagy 1848-as sorsok	257
<i>Somogyi Gréta</i> : Görgei Artúr és Mikó Imre barátsága	267
<i>Süli Attila</i> : Gábor Áron kontra Bodor Ferenc	277
<i>Szabó Péter</i> : Sötét felhők gyülekeznek Szabolcs-Szatmár felett – avagy a szovjet Armada bevonulása magyar földre, 1944–1945	285
<i>Szakály Sándor</i> : Vitéz Jány Gusztáv vezérezredes, a magyar királyi 2. honvéd hadsereg parancsnoka a hadsereg állapotáról és helyzetéről 1942. november 15-én	297
<i>Számvéber Norbert</i> : A 8,8-as „szentháromsága” a magyar Alföldön • Német nehéz légvédelmi ágyúk az 1944. őszi harci tapasztalatok tükrében	305
<i>Szávai Ferenc</i> : Az osztrák–magyar katonai vagyon megosztása	313
<i>Tilcsik György</i> : Mozaikok a Batthyány Lajos ikervári kastélykertjében állt Szent Borbála- és Génusz-szobor történetéhez	323
<i>Tóth Dominik</i> : Husziták, partizánok, gerillák • Carl Schmitt partizánelméletnek vizsgálata 15. századi keretek között	339
<i>Tóth Ferenc</i> : Rákóczi világot hódít? • A száműzött fejedelem különös keleti hadjáratának gondolata 1726-ból	347
<i>Tóth Orsolya</i> : A m. kir. Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala néhány jótékony célú kiadványa (1914–1918)	355
<i>Tóth Péter András</i> : IV. Károly békekezdeményezései és katonapolitikája 1917 hadieseményeinek tükrében.	367
<i>Tóth Zsolt</i> : A Nemzeti Sírkert 1848–1849-es honvédsírijai	375
<i>Ujváry Gábor</i> : Német–magyar sorsközösség? • Vázlat a kulturális-tudományos kapcsolatok nemzetiszocialista hatalomátvétel utáni történetéről	381
<i>Varga Imre</i> : A Magyar Megszálló Erők III. csoportjának mozgósítása és gépjárművei	389
<i>Veszprémy László</i> : II. András, a keresztes vezér	403
<i>Vizi László Tamás</i> : Fehérvár „non coronat” • Az ősi királyi koronázó város tiltakozása a békefeltételek ellen 1920-ban	411
<i>Zachar Péter Krisztián</i> : Néhány gondolat az alkotmányos fordulat jelentőségéről	419
<i>Zakar Péter</i> : Saaghy Vendel plébános a pozsonyi cs. kir. hadbírótság előtt • Egy hadbíróági eljárás és annak következményei	433
<i>Závodí Szilvia</i> : A sibyllenorti esküvő • József Ferenc főherceg és Anna szász királyi hercegnő menyegzője	441
<i>Zinner Tibor</i> : Az MSZMP mindmáig számba nem vett öröksége...	449
<i>Havasné Berek Tünde – Mohácsi Zoltán</i> : Hermann Róbert munkásságának bibliográfiája (1984–2022)	457
A tanulmányok szerzői	519
Tabula gratulatoria	527

NÉMET–MAGYAR SORSKÖZÖSSÉG?

Vázlat a kulturális-tudományos kapcsolatok nemzetiszocialista hatalomátvétel utáni történetéről

A két világháború közötti magyar–német kapcsolatok ellentmondásos alakulása politika- és gazdaságtörténeti szempontból kiválóan feldolgozott, a kérdéskörnek könyvtárnyi szakirodalma van. Sokkal kevésbé feltárt ugyanakkor a szintén szoros, olykor a politikai folyamatoktól eltérő irányú kulturális és tudományos összeköttetések története. Pedig ezek vizsgálata azért is rendkívül fontos, mivel éppen ebben az időszakban komoly változások történtek: míg a Habsburgokkal kötött, 400 esztendő „különös házasság” következtében a 20. század elejéig elsősorban a császárváros közvetítésével jutottak el a nyugat-európai szellemi áramlatok Magyarországra – Keletre nyílt Bécs kapuja¹ –, addig a vesztes világháború után Németország vette át ezt a szerepet.

Mindennek számos oka volt. Ausztria – Magyarországhoz hasonlóan – nagyhatalmi státuszának megszűntével a térség egyik legkisebb, eljelentéktelenedő országává vált, 1918 után pedig a gazdasági fejlődése is elmaradt Magyarországtól. A magyar kulturális, művészeti és tudományos élet azonban hagyományosan a német nyelvterülethez kötődött, amit az is erősített, hogy a középiskolákban kötelező volt németül tanulni, s a legtöbb magyar szépirodalmi és tudományos munka már a 19. században is német fordításban látott napvilágot. Ezért az I. világháború után a magyar színházi élet, a képző- és az iparművészet, de még a közgyűjteményi intézményhálózat külföldi kapcsolatainak is – Ausztria, leginkább Bécs helyett – Németország, főleg Berlin lett a leglényegesebb helyszíne.

Bár a magyarországi németiség helyzete, kulturális törekvéseinek – leginkább oktatási jogainak – korlátozása és az elsősorban a magyar fajvédők hangoztatta németellenes kirohanások időnként nemcsak a magyar–német politikai, de a kulturális érintkezést is beárnyékolták, mégsem jelentettek igazi törést. Külpolitikai szempontból viszont a trianoni béke, majd a térség rendre megghiúsuló francia rendezési tervei – amelyek a Magyarországgal élesen szembenálló kisantantot támogatták – a magyarok többségét franciaellenessé tették. Nagy-Britanniának

¹ Ennek kiváló elemzése: *Vajda György Mihály*: Keletre nyílik Bécs kapuja. Közép-Európa kulturális képeskönyve, 1740–1918. Budapest, 1994.

pedig nem fűződött különösebb érdeke Kelet-Közép-, vagy ahogyan akkoriban inkább nevezték, Délkelet-Európához. A korabeli, erősen kommunistaellenes magyar elit – ideértve a művészek és tudósok jelentős részét is – ezért főleg Németország felé orientálódott, még akkor is, ha a német „teljesítési politikát” általában elítélte, a weimari Németországot túlságosan is liberálisnak tartotta. Miközben – éppen emiatt – a magyar–német politikai viszony az 1920-as években meglehetősen hűvös volt, a kulturális kapcsolatrendszer annál inkább erősödött.²

Ehhez nagyban hozzájárult, hogy a németek Délkelet-Európa iránti érdeklődése – természetesen geopolitikai okokból is – már a weimari köztársaság idején is egyre intenzívebbé vált, s a nemzetiszocialista hatalomátvétel után még inkább fokozódott. Ennek persze hátulütői, az érintkezést elmérgesítő vonatkozásai is voltak, hiszen mindinkább egyértelművé vált, hogy az egyébként valóban meglévő egymásrautaltság gyakori hangoztatása mögött a német hegemonia megszilárdításának – gazdasági érdekektől vezérelt – vágya is meghúzódott.

Az 1930-as évek második feléig a főként a fasiszta Olaszország segítségével bízó magyar külpolitika fő célja a Magyarországon legkisebb közös politikai többszörösként jellemezhető, a bal- és a jobboldal által egyaránt hirdetett revízió volt. Annak mértékéről ugyan folytak kisebb viták, s bár a felelős politikusok legtöbbször tisztában voltak azzal, hogy a történelmi állam visszaállítása szinte reménytelen, a közvélemény nagy része mégis a teljes revíziót, az 1918 előtti államkeretek feltámasztását követelte. Mivel 1938-ra nyilvánvalóvá vált, hogy a legalább részbeni – szinte minden Kárpát-medencei magyar anyanyelvű lakos kívánta – határmódosítást az Európában egyre erősödő Német Birodalom támogatása nélkül lehetetlen elérni, a magyar külpolitika is németbarát irányba, mindinkább kényszerpályára tolódott, külgazdasági tekintetben pedig német függőségbe került.³ A kényszerű irányváltást az Anschluss, Csehszlovákia felbomlasztása, az első bécsi döntéssel a Felvidék déli területeinek Magyarországhoz visszakerülése, illetve a nyugat-európai hatalmak Magyarország iránti közömbössége is indokolni látszott.

² *Mai, Richard*: Südosteuropa und die deutsche Kultur. Ein Beitrag zur internationalen Kulturpolitik. In: Volkstum und Kulturpolitik. Eine Sammlung von Aufsätzen gewidmet Georg Schreiber zum fünfzigsten Geburtstage. Hrsg. *Heinrich Konen – Johann Peter Steffes*. Köln, 1932. 443–469., főleg 448–455. o.

³ A külpolitikai változásokról lásd *Tóth Imre*: Egy polgári arisztokrata. Kánya Kálmán (1969–1945). Pécs, 2015. 177–210. o. és *Gulyás László*: A Horthy-korszak külpolitikája. 4–6. k. Máriabesnyő, 2016., 2018., 2019. A külgazdasági adatokról, folyamatokról: *Katona Béla*: Magyarország közgazdasága, 1940. Budapest, 1941. 490. o.; *Nagy András*: Magyarország külkereskedelme a második világháborúban. Budapest, 1961. 197. o.; *Ránki György*: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919–1939). Budapest, 1981.

A vezető politikusok jó része – a miniszterelnök Imrédy Bélától a később szintén kormányfő Bárdossy Lászlón át a kultuszminiszter Hóman Bálintig – ezért a „reálpolitikát” követve úgy vélte, hogy Magyarország egyetlen lehetősége a Német Birodalomhoz való igazodás. Mindezt azonban ők is oly módon szerették volna elérni, hogy az 1938 és 1941 közötti négy, német segítséggel megvalósult revíziós siker következtében megnövekedett, ismét nemzetiségi problémákkal szembesülő állam minél többet megőrizzen fokozatosan gyengülő függetlenségéből. Ebben a geopolitikai helyzetben és nemzetközi légkörben a világháborús német vereséggel előre számoló Teleki Pál miniszterelnök 1939–1941, illetve Kállay Miklós 1942–1944 közötti, a fokozódó német befolyást megállítani, vagy legalább fékezni kívánó lépései eredménytelenségre ítéltettek. 1941 tavaszától Magyarország a Német Birodalom megbízható, ám gyakran vonakodó szövetségesevé vált. Míg azonban Teleki még fenn tudta tartani a „fegyveres semlegesség” állapotát, Kállay – a három nagyhatalommal hadba kerülő Bárdossy politikája következtében – a Német Birodalom szövetségeseként már a háborúba belesodródott kormányt vezetett.

Az előbbieken jelzett folyamatok következtében a magyar–német kapcsolatokban az 1930-as évek végén ismét felértékelődött a kultúra szerepe. Ez maradt ugyanis az a terület, ahol a magyar művészek és tudósok – utóbbiak értelemszerűen elsősorban a „nemzeti”, főleg a bölcsészettudományok területén – a leginkább hangoztathatták a németektől sokszor markánsan eltérő álláspontjukat. Ahogy a weimari időszakban – a hűvös politikai kapcsolatok miatt – a kultúra jelentette a két ország legfontosabb érintkezési pontját, most éppen fordítva: a sűrűlódásokkal ugyan, de harmonikusnak tűnő politikai kötelékek mellett a kultúra maradt szinte az egyedüli terület, ahol ellensúlyozni, cáfolni lehetett a németek térségbeli vezető szerepét, a nemzetiszocialisták meghatározta német tudományos érvrendszert, annak Magyarországra átültetését. E szempontból is az 1940 körüli évek jelentették a kulcsesztendőket.

Ebbe a folyamatba illeszkedett azoknak a főleg kulturális, olykor gazdasági profilú szervezeteknek a megalakulása, amelyek 1940 környékén a magyar–német politika viszonyrendszerét is jelentősen befolyásolták. Mivel Délkelet-Európa a németek számára egyre fontosabbá vált, a magyarságra vonatkozó kutatások is felélénkültek az 1930-as évek közepétől.⁴ Ennek a bázisát az 1920-as években létrejött, a Kárpát-medencével (is) foglalkozó intézmények adták:

⁴ *Ronneberger, Franz*: Südosteuropa in den internationalen politischen Beziehungen der Gegenwart. München, 1968. 6–15. o.; Südostforschung im Schatten des Dritten Reichs. Institutionen – Inhalte – Personen. Hg. *Matthias Beer – Gerhard Seewann*. München, 2004.; Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen. Hg. *Ingo Haar – Michael Fablbusch*. München, 2008.; *Orosz László*: Tudomány

- a Deutsches Ausland-Institut (Stuttgart, 1917 – eredeti neve: Museum und Institut zur Kunde des Auslandsdeutschtums und zur Förderung deutscher Interesse im Ausland);
- a magyarországi német egyetemi lektorátusok létrehozásában főszerepet játszó Deutsche Akademie (München, 1925), amelyhez 1932-től a Goethe-Institut is tartozott, és Budapest is volt irodája (Mittelstelle);
- a magyar hallgatók és kutatók németországi ösztöndíj-lehetőségét is biztosító Deutscher Akademischer Austauschdienstnek (DAAD; Berlin, 1925; 1931-ig: Akademischer Austauschdienst – ekkor hozzácsatolták a hasonló célokkal 1925-ben, szintén Berlinben létesített Alexander-von-Humboldt-Stiftungot) 1934-től Budapest is volt irodája (ez a már 1928-tól fennálló Deutsch-Ungarische wissenschaftliche Vermittlungsstellét váltotta föl);
- az Institut für Grenz- und Auslandsstudien (Berlin-Steglitz, 1927);
- az Institut für Mittel- und südeuropäische Wirtschaftsforschung (Lipcse, 1928);
- a Deutsches Institut für Auslandskunde (Münster, 1930–1938; jogelődje az 1927-től működő Forschungsstelle für Auslandsdeutschtum volt);
- a Mitteleuropa-Institut (Drezda, 1929);
- a Südost-Institut (München, 1930; 1936-ig: Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten), amely 1936-tól adta ki a magyar témákat is gyakran érintő *Südostdeutsche Forschungen* (1940-től *Südost-Forschungen*);
- a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag (Berlin, 1931), amely sok magyar fiatalnak adott ösztöndíjat, főleg közgazdasági, mezőgazdasági és erdészeti, bányászati, mérnöki, kémiai és orvosi szakterületen;
- a Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft (Bécs, 1931; 1933-ig: Arbeitsgemeinschaft für Südostdeutsche Forschungen) által készített térképeknek komoly szerepük volt az észak-erdélyi és kelet-magyarországi területeket Magyarországhoz visszacsatoló második bécsi döntés előkészítésében; 1941-től Budapest és Újvidéken is volt képviselőjük;
- a Südosteuropa-Institutnak (Lipcse, 1936–1943) ugyan nem volt különösebb vonzereje, de folyóirata, a *Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa* szintén sok magyar vonatkozású anyagot közölt.

a politika szolgálatában. A német „völkisch” történetírás magyarországi kapcsolatrendszerének néhány problémája. In: VERITAS Évkönyv, 2014. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2015. 195–222. o.

A már meglévő, egymással részben együttműködő, részben versengő, ezáltal erejüket olykor szétforgácsoló intézmények többségének a tevékenysége az 1930-as évek közepétől – a Német Birodalom befolyási övezeteinek kiterjesztési törekvéseivel párhuzamosan – jelentősen erősödött. Mellettük újabb, Délkelet-Európán belül a magyar politikát, gazdaságot, történelmet, néprajzot, a magyarországi németiség helyzetét stb. is kutató intézeteket, egyesületeket is létrehoztak. Többek között:

- Vereinigung zwischenstaatlicher Verbände und Einrichtungen (Berlin, 1937);
- Forschungsstelle für Kirchenkunde Südosteuropas (Halle an der Saale, 1938); az egyetem hittudományi karán működő kutatóállomásnak Bucsay Mihály volt az első vezetője;
- a Südosteuropa-Gesellschaft (Bécs, 1940) – részben az 1941-ben alapított Teleki Pál Tudományos Intézet mintájára – a különböző intézményekben folyó délkelet-európai vizsgáldásokat kívánta koordinálni;
- a Südostgemeinschaft der Wiener Hochschulen (Bécs, 1941) a bécsi felsőoktatási intézményeken túl a grazi, a leobeni, az innsbrucki, a prágai és a brünni egyetemek kelet- és délkelet-európai kutatásait kívánta összehangolni;
- a Forschungsinstitut der Deutschen Volksgruppe in Rumänien (Nagyszeben, 1941) elsősorban az erdélyi szászokra koncentrált, folyóirata az 1942-től megjelenő *Deutsche Forschung im Südosten* volt;
- Institut für Heimatforschung in Kásmark (Késmárk, 1941);
- Instituts für Heimatforschung der Deutschen Volksgruppe in Banat und Serbien (Beckerek /ma Nagybeckerek/, 1942).⁵

A felsorolt szervezetek közül a Deutsche Akademie-nek és a DAAD-nek is volt budapesti képviselete, emellett azonban számos további intézmény szolgálta Magyarországon a magyar–német kulturális és tudományos összeköttetés elmélyítését. Valamennyi tudományegyetemen működött német tanszék,⁶ hozzájuk

⁵ Az előző jegyzetben megadottakon kívül – ha az ideológiai mázat lehántjuk róla – mindmáig e kérdés egyik legalaposabb feldolgozása *Siebert, Erich*: Die Rolle der Kultur- und Wissenschaftspolitik bei der Expansion des deutschen Imperialismus nach Bulgarien, Jugoslawien, Rumänien und Ungarn in den Jahren 1938–1944 mit einem Blick auf die vom westdeutschen Imperialismus wiederaufgenommene auswärtige Kulturpolitik. Berlin, 1971. (Univ.-Diss.) – Az itt említett szervezetek többségéről pontos leírást ad, további szakirodalmi utalásokkal: Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/> (A letöltés időpontja: 2023. február 5.)

⁶ 1941-ben Budapest: Német irodalomtörténeti intézet, Thienemann Tivadar; Kolozsvár: Germán filológiai intézet, Koszó János; Debrecen: Germán filológiai és indogermán összehasonlító nyelvészeti szeminárium, Pukánszky Béla; Pécs: ekkor szünetelt a Bölcsészettudományi Kar tevékenysége (1940-ig itt is volt Német intézet, Koszó János); Szeged: Germán filológiai intézet, Schmidt Henrik vezetésével. Magyarország tisztii cím- és névtára, LXVIII. évf. (1941) 386., 390., 394., 400. o.

– német, „hírszerzési feladatokkal” is megbízott kiküldöttekkel működő – lektorátus is tartozott.⁷ Emellett szinte minden bölcsészettudományi – leginkább a tág értelemben vett történeti – területen komoly magyar–német kapcsolattörténeti kutatások folytak.⁸

1941 februárjában a neves filozófus, szociológus és kultúrtörténész, Hans Freyer vezetésével Német Tudományos Intézetet (Deutsches Wissenschaftliches Institut, DWI) nyitottak Budapesten, amelyet a német állam tartott fenn, de elhelyezését a Pázmány Péter Tudományegyetem (a mai ELTE) biztosította, ahol Freyer már 1938-tól a német művelődéstörténet vendégprofesszora volt. A DWI-t inkább tudományos, mint a nemzetiszocialista propagandát terjesztő intézményként irányította. Ebben szerepet játszott, hogy a német kulturális diplomáciát alakító minisztériumok és szervezetek is tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy Magyarországon – ahol az értelmiség jelentős része nem igazán szimpatizált a német hegemoniát célzó törekvésekkel – a direkt agitációnál finomabb eszközökre van szükség.⁹ A DWI-nek a német nyelvet oktató lektorátusai is voltak Becskereken, Győrben, Nagyváradon, Kassán, Kolozsvárott, Szászrégenben és Újvidéken.¹⁰

Az 1938-tól az egykori Ausztriát is magában foglaló Német Birodalomban a berlini tudományegyetemen az 1916-tól fennálló Magyar Intézet (amely 1918-tól magyar lektorátussal is rendelkezett), illetve az 1935-ben a bécsi tudományegyetemen létesített vendégprofesszori hely mellett 1929-ben a müncheni, 1931-ben a lipcsei, 1936-ban a bécsi, 1943-ban a bresloui, a heidelbergi és a tübingeni

⁷ Ujváry Gábor: Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. II. k. Bécs és a magyar kulturális külpolitika. Budapest, 2017. (A továbbiakban: Ujváry 2017.) 103–107. o. – A budapesti német követség a német lektorok segítségével rendszeresen jelentett a magyar felsőoktatási intézmények németbarát, illetve németellenes professzorairól. Részben szintén a lektorok, illetve „bizalmi emberek” révén a magyar szellemi élet nemzetiszocialista Németországhoz fűződő pozitív vagy negatív viszonyáról is rendszeresen tudósítottak. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA), RAV 41 (A budapesti német követség iratai) 187. karton; Uo. 117–121. karton (a lektorok jelentéseivel); illetve: Bundesarchiv (BArch), R 51/116–122, 208–209. (A Deutsche Akademie iratai.)

⁸ Ezekről 1940 és 1944 között rendszeresen beszámolt az *Ungarn* című folyóirat. – Egy személyes életúton keresztül mindezt kiválóan bemutatja *Orosz László*: Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban. Budapest, 2014.

⁹ A DWI megnyitásáról: Die Eröffnung des Deutschen Wissenschaftlichen Institutes in Budapest. *Ungarn*, 129–152. o.; Freyer budapesti tevékenységéről: *Fröhlich, Christian*: Hans Freyer – Leipziger Gesellschaftswissenschaftler und Kulturdiplomate in Südosteuropa. <https://www.cultiv.net/cultranet/1116499157HansFreyer.pdf> (A letöltés időpontja: 2023. január 4.); A budapesti DWI-ről: *Hausmann, Frank-Rutger*: „Auch im Krieg schweigen die Musen nicht”. Die deutschen wissenschaftlichen Institute im zweiten Weltkrieg. Göttingen, 2001. 146–166. o.

¹⁰ BArch, R 51/116–119. és (többek között) PA AA, R 64394f.

egyetemen, 1942-ben pedig a stuttgarti Műszaki Főiskolán létesítettek magyar lektorátusokat. Az itt dolgozó oktatókat – fizetésüket is biztosítva – a magyar állam delegálta. Berlinben és Bécsben 1924-től fogadták a magyar ösztöndíjasokat és rendeztek kulturális programokat a szintén a magyar állam fenntartotta Collegium Hungaricumok, a császárvárosban 1920-tól Magyar Történeti Intézet is működött.¹¹

A délkelet-európai államok többségétől eltérően legalább részbeni kölcsönösségen alapuló magyar–német kulturális kapcsolatokat a két állam „szellemi együttműködéséről” szóló egyezmény (1937: V. tc., illetve az azt kiegészítő 1940: XXXIV. tc.) és az annak alapján rendszeresen összeülő vegyesbizottsági ülések szabályozták.¹² 1939-ben Budapesten Magyar–Német, 1940-ben pedig Berlinben Német–Magyar Társaság (Deutsch-Ungarische Gesellschaft) alakult.¹³ Az előbbinek színvonalas, 1940 augusztusától 1944 októberéig havonta, Pukánszky Béla főszerkesztésével megjelenő folyóirata volt az *Ungarn*, amely a magyar kultúra és tudomány valódi értékeit kívánta a német nyelvterület irányába terjeszteni, ezért aztán sok támadás érte a német hivatalos körök részéről. Ez érthető is volt, hiszen a lapban a klasszikusok (Ady Endre, Petőfi Sándor, Reviczky Gyula) mellett a két világháború közötti magyar szépirodalom java (Babits Mihálytól, Kosztolányi Dezsőtől, Móricz Zsigmondtól Juhász Gyulán, Móra Ferencen, Krúdy Gyulán, Márai Sándoron és Illyés Gyulán át Hamvas Béláig, Szabó Lőrincig és József Attiláig) látott napvilágot, jeles tudósok (például Fettich Nándor, Keresztury Dezső, László Gyula, Mályusz Elemér, Németh Antal, Ortutay Gyula, Pukánszky Béla, Surányi-Unger Tivadar, Szekfű Gyula, Váczi Péter) tanulmányai pedig többször is a magyar fejlődést a német szerzők szerint döntően előmozdító német befolyás nagyságát vitatták.¹⁴

¹¹ A berlini (németországi) és a bécsi magyar képviseletekről lásd *Ujváry Gábor*: Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. I. k. Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek. Budapest, 2013. (A továbbiakban: *Ujváry* 2013.) és *Ujváry* 2017.

¹² *Ujváry* 2013. 222–228. o. – A vegyesbizottsági ülésekről pl.: BArch, R 4901/6659 és PA AA, RZ 504/61430, RZ 514/61229, 61257.; A művészeti, tudományos együttműködésről: BArch, R 4902/5972, 7095, 7096.; A kultúrpolitikai kapcsolatokról: PA AA, RAV 41/173–175., 179–182. karton.

¹³ PA AA, RZ 505/61292, 61280, 61292, 61312–61314, 61372, 61409, ill. RZ 514/67462A.

¹⁴ A folyóirat számainak többsége elektronikusan is elérhető: <http://epa.niif.hu/02600/02607/> – Véleménnyel ellentétesen az *Ungarn* Harmadik Birodalomhoz való szoros kötődését hangsúlyozza (igaz, csak kultúrpolitikai vonatkozásban) *Niklai, Patrícia Dominika*: Schriften über Bildung und Kulturpolitik in der Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest (1940–1944). <https://journals.lib.pte.hu/index.php/dike/article/view/5436/5245> (A letöltés időpontja: 2023. január 10.)

Az általam az előzőekben csak címszószerűen felsorolt témák további kutatása felettebb indokolt, hiszen óriási mennyiségű levéltári anyag található róluk a Német Szövetségi Levéltárban és a Külügyi Hivatal Levéltárában. Utóbbiban például a minden fontosabb eseményről tudósító budapesti német követség 1939 és 1944 közötti iratanyagában 20 doboznyi (2,4 iratfolyóméternyi) irat szól kifejezetten kulturális ügyekről; az 1919 és 1945 közötti követségi akták mintegy 200 dobozt töltenek meg. A két központi levéltár Magyarországra vonatkozó dokumentumai világosan tanúsítják, hogy a két világháború közötti magyar–német kulturális kapcsolatok kutatásának eredményeit sokkal árnyaltabban kellene elemeznünk, mint ahogy azt eddig tettük. A német megszállásig ugyanis (kulturális vonatkozásban mindenképp) egyértelműen sokkal kedvezőbb volt Magyarország helyzete, mint a többi „csatlós” államé. Az persze már más kérdés, hogy azután mindez másként alakult.